

Тетяна Кандаурова

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРАКТИКИ РОЗВИТКУ ОКРЕМИХ ТЕРИТОРІЙ: ДОСВІД АВСТРІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ГРАНИЦІ ТА РОСІЇ

У статті на основі компаративного аналізу досвіду розвитку австрійської Військової границі у XVI-XIX ст. та російських військових поселень XVIII-XIX ст., розглядаються цивілізуючі практики військово-поселенської організації. Автором визначається спрямованість цих практик, наслідки та результативність їх реалізації в рамках розвитку військово-господарчих інститутів. Показаний вплив визначених військовими цивілізаційних практик на розвиток окремих територій двох імперських утворень у господарчому та соціокультурному відношенні. Відзначається роль держави у реалізації аналогічних проектів.

Ключові слова: *військові поселення, фронтір, військова границя Австрії, Нова Сербія, Слов'яносербія, господарча інфраструктура, соціокультурна інфраструктура, господарчі практики, соціокультурні практики*

Стаття надійшла до редакції 20.11.2015

УДК 94: 325. 52 "18"

Костянтин Ячменіхін

ОРГАНІЗАЦІЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСВІТИ В ОКРУГАХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

В статті здійснюється спроба проаналізувати стан шкільної освіти в округах військових поселень російської армії в першій половині XIX ст. На основі, переважно, архівних джерел висвітлюються причини, форми та функціонування системи підготовки кантоністів. Простежені причини радикальної різниці у підході до проблеми в царювання Олександра I та Миколи I.

Ключові слова: *військові поселення, кантоністи, освіта, армійський резерв, імператор Олександр I, імператор Микола I, реформи.*

В політичній та соціально-економічній історії Росії першої половини XIX ст. особливе місце займає інститут військових поселень, масове введення якого розпочалося невдовзі після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів російської армії. Історіографія цієї проблеми налічує значну кількість досліджень різної форми і різних гатунків. Дослідження останніх десятиліть [1; 5; 35 – 37] значно змінили концептуальні рішення щодо їхнього місця і ролі в історії російської держави. Але деякі сюжети цієї проблеми потребують подальшого вивчення або уточнення. Серед них – організація і функціонування системи підготовки резерву поселених військ, що було однією з основних цілей введення їхньої системи. Самокомплектування поселених підрозділів мало скоротити рекрутські набори і в такий спосіб забезпечити господарства поміщиків робочою силою. Крім того, можна припустити, що уряд намагався за рахунок заможного і в деякій мірі освіченого військового поселенця розширити свою соціальну базу.

Основним джерелом для дослідження зазначеного сюжету історії військових поселень послуговували, переважно, матеріали фондів Російського державного військово-історичного архіву (м. Москва). Деякі дані запозичені з надрукованих джерел.

Архівні матеріали, що дозволяють заповнити цю лаку, зберігаються в основному, в фондах Російського державного військово-історичного архіву. Права і обов'язки основних категорій поселенців, в тому числі і кантоністів, були зафіксовані в «Учреждении о военном поселении», а також у численних височайших указах, «правилах» і «положеннях». Частина цього корпусу джерел опублікована у першому та другому виданнях Повного зібрання законів Російської імперії. Розділи «учреждения», що торкнулися питань навчання та виховання кантоністів, на мою думку, були написані генерал-майором Є.К. Сіверсом, великим знавцем і шанувальником західноєвропейських форм і методів в цій галузі і який активно співпрацював із О.А. Аракчеєвим на момент масового введення військових поселень.

Необхідно зауважити, що в системі Військового міністерства існувало два типи кантоністів: діти військових поселенців і діти солдатів так званих діючих підрозділів, а також діти нижніх чинів, які служили поза межами військових поселень. Останні були приписані до так званих військово-

сирітських відділень, а після їхньої реорганізації до батальйонів і напівбатальйонів військових кантоністів, що знаходились у підпорядкуванні командування окремим Корпусом військових поселень. Історія цієї категорії кантоністів ґрунтовно проаналізована в дисертаційному дослідженні В.К. Ячменіхіна [36].

Згідно до «Учреждений» [27 – 33] сини військових поселенців називалися кантоністами, що «належали» державі й утримувалися за її рахунок. Існувало три вікові категорії: «мала», «середня» та «велика». Кантоністи «великого» віку, в свою чергу, поділялися на дві категорії: здатні до військової служби і нездатні до неї за станом здоров'я [2]. Хлопчики до семи років належали до категорії «малого» віку; до «середнього» відносилися кантоністи від 7 до 12 років, а до «великого» – від 12 до 18 років.

Планувалася також приблизна чисельність кантоністів в кожному окрузі поселеного полку – 800 чоловік (320 – кантоністи «молодшого» віку, 280 – «середнього» та 200 – «великого») [31, с. 27]. Кантоністи двох перших категорій залишалися при батьках – військових поселенцях-хазяях. Всі вони отримували продовольчий пайок, а на утримання круглих сиріт виділялося по 1 руб. на місяць. Для кантоністів «середнього» віку видавалося формове обмундирування відповідного зразка.

Починаючи з семи років, кантоністи мали відвідувати школи, що створювалися в кожній поселеній роті або ескадроні і розміщувалися в окремих приміщеннях в штабах вказаних підрозділів. У вільний від навчання час вони допомагали батькам по господарству, «дабы вспомошествова им по мере сил могли получить познания в земледелии» [31, с. 34]. Нагляд за повсякденним життям кантоністів перших двох «віків» був покладений на командира поселеної роти або ескадрону, а для безпосереднього нагляду за дітьми призначався черговий унтер-офіцер.

Кантоністи «великого» віку, що були придатні до стройової служби, переводилися на казармене положення і формували учбові батальйони та ескадрони. Вони отримували повну норму солдатського пайка, обмундирування, амуніцію і табельну зброю полегшеного типу. Крім того, вони отримували «жалование как и рядовые батальонов внутренней стражи» 7 руб. 50 коп. на рік [31, с. 41]. Учбові підрозділи не були стройовими одиницями, оскільки не брали участі, за положенням, в бойових діях. По досягненню вісімнадцятирічного віку (придатні до стройової служби) вступали на укомплектування свого полку і продовжували жити в своїх родинах. Найбільш талановиті з них могли бути призначеними одразу ж на вакантні унтер-офіцерські посади. Формування учбових підрозділів відбувалося дуже повільно, оскільки це було пов'язано із великими фінансовими витратами і темпами будівництва спеціальних приміщень.

Кантоністи «великого» віку, непридатні до стройової служби, оволодівали різними ремеслами. Як і кантоністи, придатні до стройової служби, вони отримували провіант і речове забезпечення; жалування їм не призначалося. Найбільш здібних нестройових віддавали у навчання до кваліфікованих майстрів, і учень міг отримувати платню за працю в майстерні по домовленості із хазяїном. По завершенні навчання цим кантоністам присвоювалося звання майстрових поселених військ і вони потрапляли в діючі батальйони та ескадрони на відповідні вакансії. Казна, в свою чергу, виділяла їм «на обзаведение инструментом» відповідну суму грошей.

Згідно із законодавством, передбачалося введення відповідної системи освіти і виховання кантоністів, яке умовно розділялося на фізичне і моральне. Для кантоністів перших двох вікових категорій фізичне виховання регламентувалося особливими інструкціями, які мали виконувати їхні батьки або вихователі. Ці інструкції знаходилися в кожному будинку поселенця-хазяїна. Існувала також інструкція щодо фізичного виховання кантоністів «великого» віку, але з урахуванням їхнього перебування на казарменому положенні.

У підвалини морального виховання кантоністів було покладено Закон Божий. Засобами для досягнення цілі були: благочестя, приклад, порядок, навчання, змагання, покарання і нагляд. Кращим засобом морального виховання вважався «добрий приклад». Особлива увага приділялася дисципліні: «дисциплина есть душа всякой службы, а особенно военной. Почтение к старшему и слепое повиновение закону и начальникам должно внушать кантонистам с самых юных лет» [31, с. 60 – 62]. Головна мета виховання майбутнього солдата полягала, насамперед, в тому, щоб зробити з нього слухняного виконавця волі командира.

Цій же меті був підпорядкований і зміст навчання кантоністів: «... надлежит дать им такое образование, которое, соответствую состоянию в котором он родился, не удаляло бы их от онаго, и сделал их способными исполнять обязанности сего состояния, вместе с тем основало бы собственное их благоденствие» [31, с. 68]. Організатори військових поселень, організовуючи «навчання наукам»

майбутнє поповнення армії, свідомо визначили ті межі в освіті кантоністів, які б відповідали їх основному призначенню – бути відданими, мужніми і дисциплінованими солдатами.

В ротних та ескадронних школах викладали Закон Божий, російську мову, арифметику, початкові поняття геометрії, малювання і співи. Правлячі кола стали, мабуть, розуміти, що збройні сили країни мали комплектуватися хоча б мінімально грамотними солдатами. Цього вимагала сучасна тактика ведення бою.

Слід зазначити, що навчання кантоністів мало здійснюватися з використанням новітніх досягнень вітчизняної і зарубіжної педагогіки. Так, наприклад, навчання кантоністів «середнього» віку треба було «... призводить, соображаясь с методою Ланкастера», а кантоністи «великого» віку мали навчатися «по методе Песталоцци кратко, ясно и правильно описывать какой-нибудь предмет и пересказывать известное происшествие. В последние два года они обучаются правилам грамматики и занимаются сочинением рапортов, отчетов, таблиц и прочим по делам службы употребительных бумаг» [26, с. 2]. Вважалося, що унтер-офіцерський склад мав поповнюватися переважно кантоністами, що пройшли курс навчання в учбових батальйонах та ескадронах.

1819 року існуючі положення були доповнені «Руководством к учреждению школ для кантонистов среднего возраста по методе взаимного обучения и управлению оными» [33]. Згідно цього «Керівництва», школа мала одного вчителя, незалежно від кількості учнів в ній. Поділялася на «малі відділення» по 8 – 10 чоловік в кожному. Заняття проводили «старші учні», які навчалися у «верхніх відділеннях» і виконували роль наставників щодо учнів «нижніх відділень». Замість абеток та інших посібників використовувалися відповідні таблиці, які розвішувалися по стінах, а роль паперу і пір'я виконували розсипаний по столах дрібний пісок, грифельні дошки і гостро заточені палички. Учні поділялися на класи і розряди: словесний і арифметичний. По кожному розряду було 8 класів. Перевод з класу до класу здійснювався в залежності від рівня успішності.

Заняття у школі розпочиналися о 9 годині ранку і закінчувалися о 12-й годині. Три години навчання включали: переключка – 15 хвилин, арифметика – 1 година, письмо – 45 хвилин, читання – 45 хвилин, молитва – 15 хвилин. «Керівництвом» суворо регламентувався і характер навчання кантоністів – рекомендувалася певна методика викладання учбових дисциплін, а також рекомендувалися учбові посібники, які застосовувалися в процесі навчання. Зверталася увага на необхідність «заохочувати» учнів, «которые исправляют какую-нибудь должность или оказывают особое успехи, равно, как и для означения тех, кои заслуживают наказания» [33, с. 21].

Обов'язки вчителя полягали у спостереженні за «неукоснительным выполнением всех предписанных правил», піклуванні про облаштування школи та її приладдя, виготовленні учбових посібників та інших необхідних матеріалів. Він також відповідав за ведення всієї шкільної документації. Щоденно, після закінчення занять, відбувався аналіз «донесений надзирателей» і підбивалися підсумки. На посади вчителів на перших порах призначалися унтер-офіцери, які мали бути «беспорочного поведения, соединять в себе ласкавость с твердостью» [31, с. 75].

Паралельно із «навчання наукам» кантоністи мали освоювати деякі ремесла: в «середньому» віці вони вчилися плести кошики, виготовляти щітки, шухляди, переплітати книжки та ін. Навчання проводили унтер-офіцери, що мали навички у вказаних ремеслах. Кантоністи «великого» віку навчалися чоботярному, кравецькому, столярному, токарському, малярному ремеслам. Під час навчання намагалися дотримуватися того, що: «1. Ремесла должны соответствовать местным потребностям; 2. Обучаться должны всему ремеслу, а не части его, как на фабрике; 3. Предметы для работы должны быть дешевыми; 4. Изделия продаются по свободным ценам; 5. Часть вырученных денег образцовый кантонист может получить в награду» [31, с. 80].

Не можна не відмітити, що поряд із серйозними недоліками (мілітаризація учбового процесу, його непослідовність, «начетничество»), система шкільного навчання у військових поселеннях дозволяла значно підвищити рівень освіченості їх населення, хоча домогтися повного охоплення кантоністів «середнього» та «великого» віку шкільним навчанням так і не вдалося. В радянській історіографії позитивні моменти зазвичай замовчуються, а сам інститут військових кантоністів інтерпретується як суцільне зло [6, с. 20].

Джерела зберегли теплі спогади колишніх кантоністів про своїх вчителів, таких, наприклад, як М.Т. Корнєєв – «толкователь и арифметик», який не допускав кривди своїм учням. Про рівень освіченості кантоністів можна судити із записів такого собі П. П. Р., який бачив їхні зошити і відмічав, що «... несмотря на правописание весьма погрешное, вся тетрадка написана весьма тщательно, средним крупным почерком без всяких помарок и зачеркиваний» [8, с. 47]. Звичайно, не можна ідеалізувати систему навчання і виховання кантоністів. Вона увібрала всі переваги і недоліки

освітнянської системи Росії того часу. Так, наприклад, одним з найбільш поширених методів виховання були тілесні покарання. Справа іноді доходила до подання кантоністами та їхніми батьками скарг (в більшій мірі анонімно) до комітетів полкового управління [346, с. 1].

З метою підготовки учбових посібників та інструкцій для шкіл кантоністів 1817 р. була створена «Військова комісія для підготовки учбових посібників» під головуванням генерал-майора, графа Є.К. Сіверса [10, с. 21]. Комісія розробила «Руководство к учреждению школ для кантонистов среднего возраста по методу взаимного обучения и управления оными» [26, Ч. VI]. Член цієї комісії М.І. Греч розробив «керівництво» по створенню училищ у військових поселеннях, склав таблиці з граматики і т.п. Однак він недовго працював із Є.К. Сіверсом, оскільки вважав, що хоча той і був «человек образованный и начитанный, но тяжелый педант и крохобор» [3, с. 393].

Для підготовки вчителів для ротних та ескадронних шкіл, за пропозицією Військової комісії, 1819 р. у приміщенні Санкт-Петербурзького військово-сирітського відділення було засновано військово-вчительський інститут на 70 слухачів. 1821 року по закінченню будівництва приміщення для учбового батальйону в штабі Гренадерського поселеного графа Аракчєєва полку (с. Селищі Новгородського повіту), військово-вчительський інститут був переведений сюди і склав окрему роту учбового батальйону [9, с. 671 – 689]. Після переведення інституту у військові поселення, комісія Є.К. Сіверса припинила свою роботу, а учбові посібники і всілякі «керівництва» продовжував розробляти сам Є.К. Сіверс, який був призначений «непременным» членом Ради Головного над військовими поселеннями начальника.

Значні витрати на навчання, виховання та утримання кантоністів військових поселень, а також, вірогідно, побоювання мати велику кількість грамотних солдатів в армії, змусило командування провести 1821 р. деякі зміни в даній сфері. Насамперед, були змінені вікові кордони: «молодший» вік продовжений до 10 років, «середній» – 10 – 18 років. Відповідно змінилися і терміни навчання в ротних та ескадронних школах: 4 роки (було 6) – в школі для «середнього» віку і 4 роки (було 6) в учбових батальйонах та ескадронах [9, с. 671 – 689]. Обмундирування зараз видавалося з 10 років, а в родинях хлопчики залишалися до 14 років. В такий спосіб казна значно скорочувала витрати на утримання інституту кантоністів, а господарства військових поселенців отримували додаткові робочі руки.

Значне місце у підготовці кантоністів займали військові вправи (екзерциції). Їх вивчали тільки придатні до стройової служби кантоністи «великого» віку. Підготовка здійснювалася згідно «рекрутського статуту». Основна увага приділялася стройовій підготовці, а також «ружейной экзерциции». Із 16-річного віку кантоністів навчали володіти вогнепальною зброєю, а в учбових ескадронах, крім цього, верховій їзді і володінню холодною зброєю.

Розпорядок дня кантоністів «великого» віку суттєво відрізнявся від кантоністів «середнього» віку, оскільки вони жили на казарменому положенні. Підйом для них був о 6-й годині ранку, заняття в класах – з 7 до 9 години, а з 9 до 12 години вони займалися стройовою підготовкою. На обід і відпочинок відводилося дві години – з 12 до 14; потім знову були заняття в класах – до 18 години; з 18 до 21 години вони займалися в майстернях. Вечеря – о 21 годині, лягали спати о 22 годині. Для кантоністів «великого» віку, що знаходилися на казарменому положенні, як і для кантоністів «середнього» віку, були розроблені спеціальні правила, які, правда, носили дуже загальний характер. Наприклад, в них йшлося, що про свою охайність і чистоту підлітки мали піклуватися самі. Вони мали латати свою одягу, тримати її в чистоті і охайності. Влітку кантоністів «великого» віку змушували кожного дня купатися у водоймищах, а взимку виводили до лазні раз на тиждень і міняли при цьому нижню білизну. Піклувалося командування і про фізичну підготовку майбутнього солдата: кантоністи мали кожного дня займатися гімнастикою на свіжому повітрі і в будь-яку пору року.

Оскільки кантоністам «великого» віку у затверджених «Учреждениях» і «Положениях» приділялося мало уваги, а процес їхнього навчання і виховання був визначений тільки в загальних рисах, 7 червня 1823 р. було височайше затверджено «Положение об учебных батальонах в округах поселенных пехотных полков из кантонистов большого возраста» [13, с. 410 – 453]. До учбових батальйонів кантоністи «великого» віку зараховувалися по досягненню ними 16-ти років і навчалися в них до 18-ти років. З 400 кантоністів учбового батальйону (за штатним розписом) половина мешкала у полковому штабі, отримувала повне казенне утримання і навчалася в класах учбового батальйону. Друга половина залишалася в родинях. Ці кантоністи у визначені дні відвідували тільки заняття з військової підготовки, весь інший час вони займалися господарськими і польовими роботами в своїх родинях. Раз на тиждень вони відвідували ротну школу і повторювали ті предмети, які вони раніше там вивчали. Розподіл учбового батальйону на дві частини переслідував наступні

цілі: кантоністи, що навчалися в полкових штабах і знаходилися на казарменому положенні, випускалися на службу в діючі батальйони унтер-офіцерами; ті, хто залишався в родинях вступали на комплектування поселених і резервних батальйонів та ескадронів рядовими.

Кантоністи, що проходили підготовку в класах учбового батальйону, розподілялися по «науках» на три класи: нижній, середній і верхній. Обсяг тижневого навантаження складав 28 годин: на Закон Божий – 2, російську мову – 6, арифметику – 6, геометрію – 4, малювання – 4, чистописання – 4, співи – 2 години.

До кінця так званого «аракчєєвського» періоду в історії військових поселень (до початку 1826 р.) значних успіхів в охопленні процесом навчання кантоністів командування добилося тільки в округах 1-ої гренадерської дивізії (Новгородський повіт), де в ротних школах, за моїми підрахунками, навчалось 98,7 % хлопчиків шкільного віку; по інших округах цей відсоток не перевищував 65 – 70 % [17, с. 124 – 141].

За моїми підрахунками, природний приріст населення округів військових поселень складав близько 1,1 % на рік. За таких показників вирішити питання про комплектування діючих батальйонів та ескадронів тільки за рахунок кантоністів військових поселень було неможливо. Так, наприклад, 1823 р. на укомплектування діючих ескадронів поселених кавалерійських дивізій поступило 1033 кантоніста, що було у 5 – 6 разів менше, ніж потребувалося за штатним розписом [18, с. 562].

Необхідно також відмітити і той факт, що ротні та ескадронні школи не могли, як правило, вмістити усіх кантоністів. Джерела свідчать, що на підставі «учреждений» 1817 – 1819 рр. навчалось лише 60 – 65 % від загальної кількості кантоністів [16, с. 41 – 49]. Кантоністи, що залишилися поза межами шкільних стін, навчалися по селах грамотними унтер-офіцерами читанню, письму і арифметиці. Природно, що підготовка, отримана в такий спосіб, була значно гірше отриманої в спеціально оснащених для цього учбових приміщеннях. Таким чином, організатори військових поселень зіштовхнулися з проблемою не тільки повного охоплення процесом навчання всіх кантоністів, але й забезпечення їх шкільними приміщеннями. Напевно, саме цим можна пояснити факт різкого збільшення кількості шкіл в округах кавалерії, де у 1822 – 1824 рр., крім тих, що нараховувалися за штатом, почали будувати ще 65 [12, с. 189].

В перші місяці правління імператора Миколи I був продовжений попередній курс на підготовку резерву у військових поселеннях. Навіть були остаточно заповнені лакуни в законодавчому забезпеченні цього процесу – затверджено «Положение об учебном дивизионе в округе поселенного кавалерийского полка» [14, с. 271 – 320]. В цілому дане «Положение» дублювало «Положение про учебный батальон». Основні відмінності торкалися навчання «військовій екзерциції»: якщо в учбовому батальйоні більша частина часу приділялася стройовій підготовці, то в учбовому дивізіоні – верховій їзді.

Однак попередній курс щодо підготовки армійського резерву продовжувався недовго. Реформування військових поселень, що розпочалося восени 1826 р., було направлене, насамперед, на скорочення державного фінансування для них, що не могло не торкнутися і такої категорії військових поселенців, як кантоністи.

Згідно із «Положением о полном составе поселенного пешего полка и его обязанностях» [15, с. 360 – 381] (затверджено у листопаді 1826 р.) учбові батальйони в округах поселення піхоти скасовувалися. Замість них вводилися резервні батальйони, в кожному з яких за штатним розписом мало бути 552 кантоністи. Ці підрозділи являлися стройовою одиницею (на відміну від учбового батальйону), оскільки в ньому, крім дітей військових поселенців, служили солдати строкової служби. Кантоністи «великого» віку, зараховані в резервні батальйони, продовжували жити в своїх родинях і проходили військове навчання в своїх ротах. Крім того, вони продовжували відвідувати ротні школи разом із кантоністами «середнього» віку, поки не закінчували повний курс навчання. Процес навчання для всіх кантоністів, за розпорядженням імператора, був обмежений такими предметами, як читання, письмо та арифметика. Крім вказаних дисциплін, кантоністи «великого» віку продовжували навчатися різноманітним ремеслам на існуючих підставах.

До резервних батальйонів кантоністи вступали з 16-річного віку, а по досягненню 20-ти років випускалися в діючі батальйони свого полку. Слід, при цьому, додати, що для кантоністів служба в резервних батальйонах не зараховувалася за дійсню. З прийняттям в травні 1827 р. «Положения о военном поселении регулярной кавалерии», на кантоністів «середнього» та «великого» віків округів кавалерії були розповсюджені ті ж правила, що діяли в округах піхоти, з тією тільки різницею, що до резервних ескадронів своїх полків кантоністи вступали не з 16-ти, а з 17-ти років [19, с. 170 – 199 зв.].

Із введенням в дію вищезазначених «Положень» була, практично відразу ж досягнута їх основна мета – значно скорочені видатки на підготовку і утримання кантоністів. Було ліквідовано 14 учбових батальйонів і 20 учбових дивізіонів, в результаті чого щорічна економія складала 726 тис. руб. [21, с. 57]. З прийняттям і введенням в дію «Положень» 1826 і 1827 рр. реорганізація системи навчання кантоністів у військових поселеннях не припинилася. Командувач поселеним Гренадерським корпусом генерал від інфантерії князь І.Л. Шаховської в рапорті управляючому Головним штабом графу П.А. Толстому запропонував скоротити кількість учнів в ротних школах, пояснюючи це, насамперед, нестачею робочих рук в поселенських господарствах: «Нынче, с десяти лет, кантонист, поступаая в средний возраст, делается почти бесполезным для родителей или родственников своих; хождением в школу на учение и в мастерскую он удаляется от сельских занятий и теряет охоту к ним; не имел времени укрепить физические силы хозяйственными работами..., он делается неспособным быть хорошим хлебопашцем, равно и солдатом... Полагаю, дабы в военных поселениях Новгородской губернии они до 16-летнего возраста оставались в полном распоряжении их родителей, не отвлекаясь от оных никакими занятиями, но возложить на сих последних обязанность одевать их... В тех только семействах, где находится более одного или двух кантонистов, один из них по достижении 12-ти лет назначается ходить в школу. Таковых семейств, вероятно, найдется в каждой роте до 25, что весьма достаточно будет для пополнения со временем тех мест, в коих нижним чином необходимо знать грамоту, всем же кантонистам знать оную я считаю излишним» [20, с. 1 – 2].

В цьому ж рапорті І.Л. Шаховської запропонував: кантоністів, що досягли 16-річного віку, і у яких батьки або вихователі «по старости и дряхлости» не можуть вести господарство, залишати при них і не направляти в резервні батальйони, оскільки з часом вони мали прийняти господарство у спадок. Імператор погодився із пропозиціями генерала і в лютому 1829 р. були прийняті нові «Правила» для кантоністів військових поселень [20, с. 15 – 26]. Згідно з новими «Правилами» змінювалися вікові кордони окремих груп кантоністів: «молодший» вік був продовжений до 14 років, «середній» – до 18 і «великий» – до 20. Кантоністи залишалися в родині і не відволікалися від господарських занять нічим, крім навчання «началам фронту».

Зараз кантоністи вступали в ротні та ескадронні школи з 14 років, при цьому кількість учнів в кожній з них обмежувалася 40 дітьми, які мали бути «расторопными, лучшей наружности, роста и совершенно способные к строевой службе» [20, с. 22]. Відбирати кантоністів для навчання в школах передбачалося з сімей, де було троє чи більше синів. Всі ж взагалі кантоністи мали навчатися «началам фронту» з 15-ти років два рази на тиждень. Не придатні до стройової служби мали навчатися в ротних та ескадронних майстернях тим ремеслам, які визнавалися необхідними для полку. Кантоністи, які досягали 18-ти років, придатні до стройової служби, направлялися в резервні батальйони та ескадрони. По досягненні 20-ти років, кантоністи вступали на комплектування діючих батальйонів та ескадронів своїх полків рядовими, а ті з них, хто навчався в школах, зводилися в унтер-офіцери.

Від моменту прийняття нового «Положення» казенне обмундирування видавалося кантоністам тільки з 18-літнього віку. До цього вони мали забезпечуватися форменим одягом своїми батьками або родичами. У кантоністів, які не входили до резервних батальйонів та ескадронів, весь формений одяг відбирали і зберігали в ротному цейхгаузі; видавався він тільки під час інспекторських оглядів. Для кантоністів з бідних сімей як і раніше видавалося казенне обмундирування. Вказані заходи сприяли економії до 1 млн. руб. на рік [22, с. 55 зв.].

Із прийняттям нового «Положення» скоротилися не тільки витрати на обмундирування і навчання кантоністів, відбулося також значне скорочення кількості учнів в школах військових поселень. Так, наприклад, якщо 1828 р. в школах навчалася 25 246 кантоністів, то вже 1829 р. їх кількість скоротилася до 4 598 чоловік, тобто в 5,5 разів [22, с. 205; 23, с. 285]. Навчання кантоністів по селах було відмінено, а школи, що були відкриті понад штати, були розформовані. Процес навчання був обмежений зараз тільки чотирма роками.

Влітку 1831 р. в округах поселення Гренадерського корпусу спалахнув так званий холерний заколот. Після його придушення округи корпусу були перетворені на округи «пахотних» солдатів. Згідно із прийнятим 25 березня 1832 р. «Положением о преобразовании округов пахотных солдат» [7], усі діти «пахотних» солдатів називалися зараз «малолітками» і мали назавжди залишатися в своїх родині. Вони підлягали військовій службі на загальних підставах «при рекрутских по государству наборах».

Округи кавалерії були значно реформовані на початку 1833 р. Згідно з новими правилами, діти військових поселенців переставали рахуватися кантоністами [25, с. 99]. У зв'язку з цим категорія кантоністів військових поселень перестала існувати. На цей момент у всіх округах поселених військ нараховувалося до 140 тис. кантоністів усіх віків [23, с. 285].

Таким чином, в епоху правління імператора Миколи I якість навчання і виховання кантоністів військових поселень постійно знижувалася в результаті як неодноразових скорочень термінів навчання в школах, так і спрощення учбових програм. Крім того, починаючи з 1829 р. спостерігається постійне скорочення кількості кантоністів, що навчалися в школах. Так, якщо 1828 р. навчанням було охоплено до 80 % кантоністів, то вже 1829 р. ця цифра зменшилася до 16 % [23, с. 285].

Одночасно відбувалася поступова відмова держави від забезпечення дітей військових поселенців продовольством і обмундируванням. Головна мета цих заходів – скорочення бюджетних видатків і більш широке залучення кантоністів (особливо «великого» віку) до сфери матеріального виробництва в поселенському господарстві. Наведені розрахунки свідчать, що чисельність кантоністів, що випускалася на службу, не дозволяла задовольнити потреби в кадрах діючих підрозділів.

Таким чином, реформи, проведені урядом Миколи I в галузі утримання і навчання кантоністів свідчать, що влада стала (на відміну від уряду Олександра I) розглядати кантоністів військових поселень не як армійський резерв, а більшою мірою, як частину господарської структури округів. Впевнившись у неможливості переведення поселених військ на самокомплектування і проводячи курс на скорочення державних видатків, Микола I, в решті решт, наважився на повну ліквідацію такої категорії військових поселенців, як кантоністи.

Джерела та література:

1. Бучаста С. Особливості перепланування населених пунктів Слобідсько-Українського (Українського) військового поселення. 1817 – 1857 рр. / С. Бучаста // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип.. 123. – Серія: «Історичні науки». – 2014. – №10. – С. 94 – 100.
2. Граф Аракчеев и военные поселения. – СПб., 1871.
3. Греч Н.И. Записки о моей жизни / Н.И. Греч. – М. – Л., 1930.
4. Кандаурова Т. Инфраструктура Российских военных поселений в XIX в. в контексте массовых статистических источников: хозяйственный и социокультурный сектора / Т. Кандаурова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип.. 123. – Серія: «Історичні науки». – 2014. – №10. – С. 100 – 109.
5. Колеватов О.О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817 – 1832 рр.: адміністративно-господарська структура / О.О. Колеватов. – Автореферат дисертації кандидата історичних наук. – Чернігів, 2007.
6. Константинов Н.А. Школьная система военных поселений. Очерки из истории народного образования первой половины XIX в. в царской России / Н.А. Константинов // Советская педагогика. – 1938. – №6.
7. Повне зібрання законів Російської імперії // Вип. II. – Т.VIII. – №5877.
8. Рукописний відділ Російської національної бібліотеки. – Ф. 854. – Картон 20. – №1.
9. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 88.
10. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 121.
11. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 122.
12. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 151.
13. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 172.
14. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 382.
15. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 383.
16. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 401.
17. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 402.

18. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 407.
19. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1.
20. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1452.
21. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1462.
22. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1467.
23. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1960.
24. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3661.
25. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 6970.
26. Російський державний історичний архів. – Ф. 1409. – Оп. 1. – Спр. 2929.
27. Учреждение о военном поселении пехоты. – Ч.І. – СПб., 1817.
28. Учреждение о военном поселении пехоты. – Ч.ІІ. – СПб., 1817.
29. Учреждение о военном поселении пехоты. – Ч.ІІІ. – СПб., 1817.
30. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. – Ч.І. – СПб., 1817.
31. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. – Ч.ІІ. – СПб., 1817.
32. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. – Ч.ІІІ. – СПб., 1817.
33. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. – Ч.ІV. – СПб., 1819.
34. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 1352. – Оп.1. – Спр. 383.
35. Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817 – 1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут). – Автореферат дисертації доктора історичних наук. – Одеса, 2010.
36. Ячменихин В.К. Военные кантонисты русской армии (1797 – 1836 гг.). – Автореферат диссертации кандидата исторических наук. – М., 2000.
37. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: «Сіверянська думка», 2006. – 444 с.

Константин Ячменихин

ОРГАНИЗАЦИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В ОКРУГАХ ВОЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЙ РОССИЙСКОЙ АРМИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье предпринята попытка проанализировать состояние школьного образования в округах военных поселений российской армии в первой половине XIX в. На основании, преимущественно, архивных источников освещаются причины, формы и функционирование системы подготовки кантонистов. Прослежены причины радикальной разницы в подходе к проблеме в царствование Александра I и Николая I.

Ключевые слова: военные поселения, кантонисты, просвещение, армейский резерв, император Александр I, император Николай I, реформы.

Konstantin Yachmenihin

THE ORGANIZATION AND FUNCTIONING OF EDUCATION IN THE DISTRICTS OF MILITARY SETTLEMENTS OF THE RUSSIAN ARMY IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

The article deals with analyses of the level of education in the school districts of military settlements of the Russian army in the first half of the 19th century. On the basis of archival sources mainly presents causes, forms and functioning of the system of cantonments' training. We trace the causes of the radical difference in approach to the problem during the time of Alexander I and Nicholas I.

Keywords: military settlements, cantonists, education, army reserve, the Emperor Alexander I, Emperor Nicholas I, reforms.

Стаття надійшла до редакції 26.11.2015